

Ключови ценности в днешното българско общество

Петрана Стойкова*

В рамките на проект „Културни универсалии в академична среда”, който бе реализиран през 2015 година под ръководството на проф. д.н. Валентина Миленкова, бяха проведени две фокус групи със студенти в редовна форма на обучение от специалностите „Социология” и „Психология” към Югозападен университет „Неофит Рилски”.

Резултатите от груповите дискусии разкриват продължителността и все по-сериозните измерения на ценностната криза в българското общество. Семейството, образованието и трудолюбието са променили своето място в ценностната система на българите. Седемте ключови ценности, които Питър Бъргър счита за общоприети в рамките на западната „икономическа култура”: материално благосъстояние, равенство, политически свободи, защита на човешките права, индивидуална автономия, запазване на традицията и общността, участниците във фокус групите също не припознават като ценности присъщи на днешното българско общество.

Ключови думи: ценност, ценностна система, ценностна криза

Човечеството преживява безпрецедентен преход към принципно ново състояние – наименованието на този преход е глобализация (Фотев, 1999:290). Глобализацията внася принципно нови начала в конституирането на човечеството като цяло и респективно световната история се конституира по нов начин. Кинг и Шнайдер твърдят, че „Глобалната революция няма идеологическа основа”, т.е. става дума за липсата на ясно определен *ценностен фундамент* на глобализационния процес, респективно за липсата на *единна ценностна система*, която да го оправдава, за ясни цели, които да се преследват, за липсата на контрол в неговото протичане, и за непредвидимост на ситуацията, която се получава (Фотев, 1999:291-293). Съвременното общество се характеризира с хетерогенността на жизнените сфери, в т.ч. с хетерогенни ценностни сфери, със силно отслабнал интерес към крайните ценности изобщо, с пренебрежително отношение към тях (Фотев, 2009:155).

Глобализацията като обективна закономерност не подминава и България. Продължаващото с ускорени темпове развитие на процеса на интеграция на държавите в отделните региони засяга и българското общество. Избрало европейския път на развитие, в т.ч. ценностна система, то е изправено пред предизвикателството да се развива на основата на европейските ценности. В този смисъл Оли Рен (бивш комисар по

разширяването на Европейския съюз) отбелязва, че „географията определя рамката, но фундаментално – ценностите описват границите на Европа”.

Като част от европейското семейство, българската държава и общество са изправени пред редица предизвикателства, едно от ключовите между които е от ценностен порядък. Преоценката на ценностите се налага още повече и след радикалния поврат в политическото управление.

С цел да бъдат изведени и по-задълбочено анализирани основните ценности в днешното българско общество, проведох през месец април 2015 година две фокус групи съответно със студенти от специалностите „Социология” и „Психология” към Югозападен университет „Неофит Рилски”. Бъдещите социолози проявиха голям интерес към поставените въпроси и изразиха готовност за участие и в други подобни дискусии. Студентите от специалност „Психология” бяха по-лаконични, в повечето случаи се обединяваха около една позиция или отказваха да изразят мнение (вероятно поради включването на повече от допустимия брой участници в груповата дискусия).

Според участниците от двете фокус групи най-важната сфера на живот е семейството. След него те поставят образованието, социалната среда, работата и здравето.

Семейството се разглежда като най-важния социализиращ агент. Проблемите в него се отразяват върху интернализирането на определени норми и свързаните с тях ценности.

Част от изследваните лица споделят, че основните ценности от които се ръководят са уважение към семейството („За мен ценност е това на което са ме научили родителите ми, бабите ми, дядовците ми - как семейството трябва да бъде едно цяло, как мога да разчитам на всички около мен”), към родителите, към по-възрастните, към хората с висока степен на образование („защото мога науча нещо повече от тези хора”), към приятелите; уважение на труда, с който се занимават и най-вече ценноста да бъдеш човек („...добър човек, като сърце добър”).

Тъй като ценностните предпочитания, ориентации и вярвания имат може би най-неподправен израз във възпитанието на децата в семейството, на участниците във фокус групите бе поставен въпроса „*Кое е основното качество, в което трябва да бъдат възпитавани децата?*”.

Отново като най-голяма ценност се посочва човечността („По този начин възпитавам и моето дете в момента – да бъде човек с хората около него... да порасне стойностен човек, от който аз няма да се срамувам.”; „Доброто семейство, доброто възпитание, да направиш от детето добър човек в крайна сметка...Имам син. Целта в моето възпитание е да бъде добър човек, да не причинява умишлено болка на някого”;

„Децата трябва да бъдат възпитавани на първо място да са човечи, преди всичко останало“; „За мен най-важно е децата да бъдат възпитани като едни добри граждани, които да бъдат готови винаги да помагат, когато някой има нужда“; „Трябва да са научени да са добри най-вече, да са хора“). Според един от участниците тя трябва да бъде в основата на възпитанието още повече, ако се стремим към доброто бъдеще на България.

Освен човечност, според участниците във фокус групите, у децата трябва да бъдат възпитавани лоялност, честност, толерантност и комуникативност. Не на последно място като важност се поставя и уважението, което подрастващите трябва да изпитват преди всичко към родителите и близките си. Обръща се специално внимание и на необходимостта от възпитание насочено към превенция от извършване на кражба в ранна детска възраст („Моята дъщеря има съученици, които няколко пъти вече са хващани в кражба и въпросните деца обясняват, че то като ми се случи веднъж и няма последствия може да ми се случи и втори път. Родителите им знаят за това нещо, но нещата спират до там. Не се говори в семейството, не се обяснява на децата, че това са неща, които не водят до нищо добро. Същите тези дечица вече пушат, позволяват си да пият – говорим за деца на 10-11 години“).

Всички интервюирани лица поставят семейството в центъра на процеса на формиране на ценностната система на детето. На въпроса „*Семейството ценност ли е в условията на глобализация?*“, обаче отговарят отрицателно.

Бъдещите социолози, както и бъдещите психолози изразяват съжаление, че семейството го няма и че то вече не е ценност. Една от причините е именно глобализацията („...семейството вече не е ценност. Може би силното движение на глобализацията разруши този модел.“; „За съжаление семейството отдавна вече не е ценност. Благодарение на глобализацията все повече от роднините ни са в чужбина, не се виждаме с години, с месеци“; „Майката е в Благоевград, бащата живееше и работеше в Италия (починал е), единят син беше до миналата година в Китай, а сега в Англия, другият син пък е в Канада. Ето я глобализацията“; „Едната ми сестра живее във Франция, другата ми сестра живее в Англия, баща ми почина, майка ми също живее в Англия, брат ми живее на друго място (в България). Разпръснати сме по целия свят. Тогава за какво семейство говорим. Това, че общуваме по телефона и се поздравяваме на празници и рождени дни, не означава, че сме семейството такова каквото сме били тогава когато съм била на 10-11 години, когато станеше 8 часа лятото вечерта (ние сме 4 деца) се прибирахме в къщи и сядяхме с майка ми и баща ми да вечеряме. Вълнувахме се от едни и същи неща, обсъждахме, говорехме на масата. Сега не, няма как да стане“; ”В празниците, дори и на

Коледа ние не се събираме като семейство, ние отиваме на почивка. За Великден по същия начин. Семейството вече не е ценност, което е най-жалкото в случая”).

Освен това в епохата на глобализация семейството като ценност бива изместено от материалното благосъстояние („Да, глобализацията позволява на хората непрекъснато да пътуват и да се развиват в професионалната си сфера, но семейството отива на по-заден план. Глобализацията изведе на преден план материалното благосъстояние като ценност”; „При нас семейството отдавна не е ценност. За нас е ценност да имаме хубав телефон, с който можем да си говорим с някое от приложенията на другия край на света с наш роднина. Но глобализацията уби точно това. Мислим за това как ние да сме добре и забравяме за хората около нас, въпреки че са ни семейството тези хора”), както и от бандитите или групата към която индивида се причислява („В Бразилия и латиноамериканските страни пък се държи повече на бандите или на групата, отколкото на собствените родители, братя и сестри. За тях този кръг се е превърнал в своеобразно семейство”).

Заедно с това, интервюираните отбелязват, че в някои държави семейството не е загубило своя първоначален модел („Ако не можеш да си гледаш детето днес или си възпрепятстван веднага има някой от роднините, който се отзовава независимо от това дали има работа или не. Той оставя своята работа, за да се погрижи за твоето дете и за нещо от което ти имаш нужда”), но конкретно в България то не е това, което е било.

Семейството е основната клетка на обществото и нейното разпадане неминуемо се отразява върху ценностните трансформации и моралното развитие на гражданите, и от тук върху цялостното функциониране на държавата.

Седемте ключови ценности, които Питър Бъргър (1999) счита за общоприети в рамките на западната „икономическа култура”: материално благосъстояние, равенство, политически свободи, защита на човешките права, индивидуална автономия, запазване на традицията и общност, бъдещите социолози и психолози също не припознават като ценности присъщи на днешното българско общество.

Материалното благосъстояние макар да измества семейството като ценност, не се приема за ценност като такава („Материалното благосъстояние не го приемам като ценност. Парите са просто средство да съществуваме.”; „...материалното благосъстояние като ценност е ценност за определен кръг от хора. Дори не може да бъде и ценност, защото тези хора получават абсолютно всичко на готово.”)

Равенството пред закона също не е ценност („Няма равенството в днешна България. Насилието е над всичко”). Отрича се като цяло и равенството между гражданите – има

много богати и много бедни. Освен това по природа всеки е различен и притежава различни качества.

Политическата свобода е на лице, но „няма демокрация реално” и „партиите са напълно неефикасни”. На практика тази свобода не представлява ценност в условията на липса на ефективен правов ред („всеки си прави каквото си иска”).

Подобно на семейството, традициите (в т.ч. и общността) са загубили своето значение, а те трябва да бъдат водещата ценност в едно общество („Водещата ценност трябва да ни бъде традицията. Ние имаме доста богата традиция и доста богато минало”; „Ние унищожихме традициите и решихме да продължим по някакъв път, който е непознат за нас. Ние имаме много хубави традиции, може би трябваше да се уповаваме на тях и да продължим напред”). Изразява се и противоположното мнение, че традициите се спазват, но веднага след това то бива оборено от друг участник („Ние сме християни, имаме много хубави български празници, които можем да празнуваме вместо Хелуин или Свети Валентин”).

Достига се до извода, че ценностите в българското общество се изчерпват („Ценностите са вече на изчерпване. Българите масово заминават за чужбина...изменят се като хора, променят себе си...”).

Ценностната криза в България се оказва твърде продължителна, имайки предвид резултатите от Европейското изследване на ценностите, което се провежда през девет години (България е включена за първи път при втората вълна през 1990 година). Това проучване насочва към необходимостта от изследване на още една ценност, определяща бъдещето на обществото - образованието.

Регистрираната криза в българското образование (съгласно резултатите от горепосоченото изследване) се споделя и от участниците във фокус групите. По-голямата част от тях считат, че образованието не е фактор за социална мобилност като цяло, както и конкретно в България.

Повечето от бъдещите психолози изтъкват следните мотиви: образованието не е знание; „най-доброто образование е самообразованието”(цит. Айзък Азимов); „някои хора са природно интелигентни, т.е. не им е нужно образование („На скоро четох, че много от хората, които са постигнали нещо нямат образование - напр. Айнщайн, Стив Джобс”); половината от българските студентите не са интелигентни. Само двама от интервюираните са на мнение, че образованието е фактор за социална мобилност („Колкото по-образован е човек, толкова повече ще се адаптира, ще гледа да гради”; „Мисля, че образованието е

фактор за социална мобилност. Още от Древността се знае, че образованието е равно на човешкото страдание, че колкото си по-образован, толкова повече ще страдаш в живота. Образованието определя гъвкавостта на човека”).

Според студентите от специалност „Социология” безспорно „в днешните условия за живот в България – образованието не е фактор за социална мобилност”. Оказва се, че високо квалифицирани хора с по две и повече завършени специалности в университет не работят, а ако работят е някаква нископлатена работа („В българските условия много малък процент са тези, които работят по специалността си и надграждат своя социален статус. По-голямата част просто си оставаме с дипломите”; „Не мисля, че в България ще се реализирам по специалността. Ще продължавам да се занимавам със земеделие. Колкото и да си способен, колкото и да си кадърен, това не означава, че ще се занимаваш с това което си учил. По вероятно е да се занимаваш с нещо друго..... Независимо от степента на образование, която имаш и която си постигнал с труд, на твое място винаги застава човек, който е минал по лесния път през ученето. Всеобща тайна е, че до ден днешен има хора, които си плащат за образованието и си плащат за дипломите. Тези хора, когато се явят на интервю за работа и кажат – аз съм племенник, щерка, еди какво се на еди кой си .. ще вземат него, няма да вземат мен”).

Освен това, елитните училища не допринасят за образователните неравенства в България. По-голямата част от техните възпитаници избират да продължат образованието си в университети в Европа и в Америка и в повечето случаи остават да живеят и работят там. Образованието за тях е „по-скоро фактор, който им позволява да водят по-добър живот след завършване на университета”.

Въпреки че не разглеждат образованието като фактор за социална мобилност, студентите от специалност „Психология” без изключение, виждат професионалната си реализация в България.

За разлика от тях, обаче бъдещите социолози не откриват такава перспектива и заявяват готовност да емигрират („Не мисля, че мога да се реализирам в България, по-скоро се виждам като емигрант. „Няма реализация в България”). Причините, които изтъкват са проформата на конкурсите, които се обявяват просто за пред обществеността (хората вече са назначени)¹ и необходимостта някой да те подкрепи и препоръча („Да

¹ Един от интервюираните споделя собствения си опит от кандидатстване за работа: „Тъй като по новите правила трябва да представиш европейско CV и жената, която е с две висшета ти казва „ каква е тая автобиография, аз не съм виждала такава до сега ..(по новите правила вече няма молба, има CV)... ние тук пишем на един лист А4 пет-шест изречения и тове е, то няма смисъл да ми го оставяш това, прибери си го,

имаш вуйчо владика”; „Дори и чрез обявите в интернет, ако има кой да те препоръча”; „За една обикновена работа е трудно да си намериш и то пак трябва да питаш чрез познати. Всичко става чрез познати, това е цялата работа”).

Не само образованието не се приема като ключова ценност. Трудолюбието, което стои на първо място сред традиционните български ценности също променя своето значение.

На въпроса „Коя е главната причина в България да има бедни, нуждаещи се хора?”² бъдещите социолози дават следните отговори: мързелът на българина („Българите са мързеливи.”; „Само да допълня - българинът предпочита на баницата мекото, на работата лекото”; „Ако може по-малко да работят и да получават, най-добре ще им е”); липсата на работни места; професионално-квалификационното несъответствие между предлагане и търсене на пазара на труда; липсата на стаж и завишените претенции на младите хора относно заплащането на положения от тях труд; пенсионната реформа и не на последно място ширещата се корупция в държавата.

За да се реализираш професионално в България не е нужно нито да си високо образован, нито много трудолюбив. За целта трябва да бъдеш препоръчан от някого, да си нагъл, нахален, да имаш здрави нерви или да си член на някоя политическа партия (за предпочитане от управляващите в момента).

Според бъдещите психолози ценностната система на българското общество е изкривена. Младите българи се стремят само и единствено към материални облаги. Наблюдават се апатични тенденции в младото общество, което „не се интересува да се развива, да има бунтарски дух, да критикува яростно там където вижда несправедливост, да се самоизгражда”. Тези, които се стремят към самоусъвършенстване и реализиране на цялостния си потенциал са изключително малко и остават да живеят извън границите на България.

Интервюираните социолози също обръщат внимание на деградацията в българското общество. Младите хора са „в една такава неизвестност, не знаят какво да правят. Няма представа за напред” („Като цяло не виждам нещо положително, в което могат да се развият младите хора”). За голяма част от тях най-добрият вариант е чужбина.

защото сигурно ти е скъпо до го направиш... то вече има човек за работа.”. Ето това е реалността в България. После как да не сме обезсърчени, как да не сме толкова черногледни”

² Този въпрос е включен в Европейското изследване на ценностите. За 26% от изследваните лица главната причина е фактът, че бедните, нуждаещите се са мързеливи, без воля, т.е. те самите са виновни за положението си (Фотев (съставител), 2009:22).

Данните за България от Европейското изследване на ценностите, както и отношението на участниците в двете фокус групи към разгледаните ценности разкриват продължителността и все по-сериозните измерения на ценностната криза в българското общество. Демократичното и европейско развитие на България изисква фундаментална трансформация на ценностната система и утвърждаването на нов колективен морал.

Литература

1. Бъргър, П. 1999. *Покана за социология*. Изд. „ЛИК”, София.
2. *Моралът и глобалните проблеми на съвременността* (сборник). 2000. Изд. „ЛИК”, София.
3. Тилкиджиев, Н., Димова, Л., съставители. 2010. *Благополучие и доверие: България в Европа? Сравнителен анализ по Европейското социално изследване (ESS) – 2006/2009*. Издателство „Изток-Запад”, София.
4. Фотев, Г. 1999. *Криза на легитимността*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София.
5. Фотев, Г. 2009. *Ценности срещу безпорядък*. Изд. „Изток-Запад”, София.
Фотев, Г. (съставител). 2009. *Европейските ценности в днешното българско общество*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София.

* Петрана Стойкова е гл.асистент д-р по Социология в катедра Социология, ЮЗУ „Неофит Рилски”.